

A kisebbségi lét paradox természetéről

(A nem lehet-probléma)

Veress Károly: *Egy létparadoxon színe és visszája*. Hermeneutikai kísérlet a nem lehet-probléma megnyitására. Pro Philosophia, Kolozsvár, 2003

Veress Károly kolozsvári filozófiaprofesszor körültekintő, meggondolkodtató könyvet írt a kisebbségi lét mélyén rejtőző paradoxonokról. Tette ezt úgy, hogy belépett annak a vitának az összefüggésrendszerébe, amely a kisebbségi önreflexió megkerülhetetlen alakjának, Makkai Sándornak a látásmódját értelmezte és értelmezi. Mert e disputa¹ lényegi dimenziója, hogy Makkai válságdiskurzusa újra és újra a felszínre tolul, párbeszédbe kerül a kisebbségi önértelmezés dinamikájával, így a vita aligha zárható le. Sőt, mi több, Makkai neve minduntalan felvetődik, legutóbb például a ketős állampolgárságra utaló viták egyik résztvevője idézte fel a püspök teljesítményét. A kommentárok a Makkaival kapcsolatos vitahullámokat a kisebbségi lét legmélyebb tolmácsolásaiként minősítik.

Mindenekelőtt hadd lássuk a történelmi konstellációt, az értelmezésbe belezárt tapasztalati szituációt. 1937-ben Makkai Sándor, az erdélyi kisebbségi világ szellemi autoritása, volt református püspök, debreceni egyetemi tanár, cikket publikál Csuka Zoltán *Láthatár* című kisebbségtudományi és „nemzetpolitikai” folyóiratában² *Nem lehet* címmel, amely hullámgyűrűket kelt a korabeli magyarországi sajtóban, és magától értetődően az erdélyi magyarság köreiben. Nos, Makkai e cikkében úgy elmélkedik a ki-

¹ A vita anyagát a nyolcvanas évek végén Cseke Péter és Molnár Gusztáv gyűjtötte egybe, és a Héttorony könyvkiadónál 1989-ben jelentette meg *Nem lehet*. A *kisebbségi sors vitája* címmel.

² A *Láthatár* Budapesten jelent meg 1933 és 1944 között, alcíme szerint *Az összes magyar nyelvterületek életének figyelője*.

sebbségi problematikumról, hogy a politika látóhatárain túlra hívja olvasóit. Mélységvázlatában olyan szinteket nyit meg, amelyek túlon túl sokszor rejtekeznek a mindennapi távlatok elől, holott mellőzésük végzetes tendenciákat bocsát útjukra. Makkai megtisztult belátást igénylő érvelésében a „kisebbségi kategóriát” emeli homloktérbe, amely feloldhatatlan feszültségben áll az emberhez méltó étellel, pontosabban *egy kategorizáció* következményterhes folyamatát állítja elénk. Azt fejtegeti átfogó írásában, hogy az európai történelem sodrása oda vezetett, hogy az emberi mivolt kiteljesedésére a nemzeti közösségben nyílik lehetőség, azaz a nemzeti szuverenitás tapasztalata elengedhetetlen a méltányos élet gyakorlásához. Makkai okfejtése többretegű: ott van gondolkodásában a kor által meghatározott reflexivitás, hiszen világossá teszi, hogy amikor a nemzeti beállítottság, a honfibe csület frontjainak baljós megerősödését jelzi Európában, akkor a korabeli irányulásokat tartja szem előtt. Ott van ezenkívül eszmefuttatásában a cizellált egyetemesség-sík, de ott van a magyar nemzettel kapcsolatos konkrét elemzési igény is. Kritikai argumentációja Európa irányában akkor csúcsosodik ki, amikor kijelenti, hogy a fennálló Európa nemzetrendi életében a kisebbségi élet, idézem, „erkölcsi és politikai lehetlenség”. Nemcsak arról van szó, hogy a kisebbség nem oldódhat fel feszletlenül ebben a rendben, hanem arról, hogy a kisebbségi és az európai élet közti szakadék nem kitölthető. Voltaképpen két akadállyal kell számolni. A külső mellett ugyanis, a belső is szót érdemel: nemzeti teljesség híján, a kisebbség torzpályákon mozog, beszűkülő közéletet tudhat magáénak, amin az egyéni elkötelezettség gyakorlása, az entuziaszta életvezetés sem képes módosítani. A kisebbségek politikai döntések révén jönnek létre, de létezésük a politika távlatában megalapozhatatlan. Mert nem rendelkeznek olyan politikai lehetőségekkel, amelyek felruháznák meghatározott értékek közösségi érvényesítésével. Ráadásul a kulturális kiteljesedés is kemény akadályokba ütközik, különösen, ha a kisebbséget elszakítják a nemzeti kultúra erőforrásaitól. Egyszóval, Makkai háromszoros „lehetlenség-ről” beszél, a kisebbségi egzisztencia erkölcsi, politikai és kulturális lehetlenségét hozza szóba. Következtetése: az erdélyi magyarság ügyét más képpen kell szolgálni.

Idáig az ezúttal durván leegyszerűsített gondolatmenet, amelynek centruma a *nem-lehet* szintagmája. Természetesen tudnunk kell (a sokak által az erdélyi szellemi élet vezérének tartott) Makkai Sándor szellemi pályájának állomásairól, a folytonos értelmiségi önreflexivitás gyakorlásának termékeiről, azokról a művekről, amelyek megvetették tekintélyének alapjait, de közéleti és lelkipásztori beállítottságáról, a szolgálat felé mutató életvitel rendkívüli, formatív teljesítményéről is. Ott vannak például mű-

vei között *A magyar fa sorsa. A vádlott Ady költészete, az Erdélyi szellem*, és a kultikus jellegű, méltán sokat emlegetett és idézett *Magunk revíziója*. Ez utóbbi, finoman szótt és tanulságos ellentmondásokkal teli írásában, a határrevízióval szemben a „lelki revíziót” helyezte, a kálvinista teológiai alapállás kontextusában a „földi impériumot” a „lelki impériummal” kívánta helyettesíteni. Nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy Makkai a kritikai nemzetszemléletre helyezte a súlyt, bírálóiban részesítve a korabeli nemzetszemlélyt, arra tett kísérletet, hogy a nemzet modern gondolatát párosítsa az autentikus emberi létformával. Meg kell említenem, hogy Makkai mélységesen elégedetlen volt azzal a magatartással, amelyet a magyarországi közvélemény gyakorolt az erdélyi magyar irodalommal szemben, hogy folytonosan a „hazafias megnyilvánulásokat” igényelte, mintegy hazafias funkcionalitást kölcsönözve az erdélyi önértelmezésnek. Ugyanakkor az erdélyi különállást elvetette, és elkötelezetten hirdette, hogy a „magyar nemzet belül, szellemileg, eltéphetetlenül egy maradt”. Voltaképpen Makkai a Helikon írócsoportosulással együtt egy olyan erdélyi irodalom létrehozásán fáradozott, amely egybehangolja az erdélyi és az egyetemes távlatokat. Nem véletlen, hogy mindig visszautasította azokat a vádak, amelyek azt vetették szemére, hogy elhanyagolja a püspöki munkát az irodalmi reflexivitás kedvéért. Mert az a mód, ahogyan Makkai tekintett az irodalomra, kizárta ennek a vádnak a létjogosultságát. Ott van először is Makkai gondolkodásában a kritikai transzszilvanizmus kimunkálásának igénye, egy kritikai élel megformált, újfajta horizontokat nyitó nemzet- és kisebbség szemlélet, a lelki és a földi birodalom kapcsolatait értelmező hozzáállás. S ott van a korral szembeni maradéktalan illúziótlanság ellenére is erőteljes hitvallás. 1936-ben Makkai egészségügyi okokra hivatkozva lemond a püspökségről, áttelepül Debrecenbe, ahol egyetemi pályán mozog, és a tanításra összpontosítja energiáit (noha teológiai téren is fontos műveket jegyez).³ Áttelepülésének ténye és a *Nem lehet*ben kifejtett álláspontja megrázta az erdélyi közvéleményt, vitákra, állásfoglalásokra, ellenvetésekre sarkallt. Hogy az erdélyi közvélemény és az Erdélyre figyelő magyar nyilvánosság többnyire ellenségesen fogadta a Makkai-esszét, nem meglepő tény.

³ Makkai arra hivatkozott, hogy belefáradt a közéleti munkába, hogy kimerítette a meddő küzdelem. Igaz, hogy barátait, ismerőseit meglepte a lemondás, de Veress Károly leírásában felismerhetjük, hogy Makkai már régóta készülődött erre a lépésre. Hiszen sújtotta az állandó hatósági megfigyelés, az értetlenség, amely körülvette, nem véletlen, hogy a „saját élődsi férgekről” beszélt Erdély kapcsán. Később Makkai a szélsőjobb felé tájékozódott, Imrédy mozgalma körül találkozhatjuk, de ez már egy másik történet.

Aki türelmesen végigolvassa Veress Károly értelmezéssel, kritikai kommentárokkal átszótt beszámolóját a szerteágazó számvetésekről, levélváltásokról, azaz a kisebbségi létparadoxon-vitáról, valamint a *Nem lehet* intertextuális erőteréről⁴, az a legelevenebb összefüggésekbe helyezi magát. Egyúttal rálátást nyer arra a tényre, hogy a Makkai-jelenség miért szólíthatta és érinthette meg ilyen erőteljesen az erdélyi közvéleményt. Ehelyütt csupán felvillantok néhány tematikus dimenziót, kérdésirányt, amelyek a középpont felé terelnek bennünket. Vajon Makkai Sándor élettörténetének töréspontja áll-e előttünk, amely súlyos következményeivel a kisebbségi létlehetőséget teszi kérdésessé? Milyen új árnyak telepsznek a kisebbségek arcvonásaira, miközben Makkai a kisebbséget belülről szemlélő távlatát a külső perspektívává változtatja? Hogyan magyarázni az imént már említett *Magunk revíziója* kisebbség szemléletéhez képest megvalósuló szemléletváltást, így a transzszilvanizmustól való eltávolodást? Nem az öngazolás szándékával íródott-e a *Nem lehet*, nem a kivándorló öngazolási beszédrendjét testesíti-e meg Makkai ezen cikke? Nem az „örhelyt elhagyó” kisebbségi önapoletikus gesztusa-e ez, amelyet a történelem ítélőszéke elé kell állítanunk? Nem toltá-e Makkai egyetlen mozdulattal félre mindazt, amit létrehozott? Nem a defetizmus, a kiúttalanság bénító jelenségeit közvetíti-e felénk, amely megkérdőjelezi a kisebbségi autonómiát célzó és egyáltalán a kisebbségi lét méltányos artikulációjának elgondolását? Vajon a „kivándorlást” és az „áttelepülést” választók nem éppen Makkai ítéletét írják-e alá folytonosan? Elképzelhető-e egy olyan jogrend vagy jogállamiságból fakadó konstelláció, amely „lehetővé teszi” a többség és a kisebbség közötti erőforrás-elosztás „humánus”, „az emberi létteljességet” (Makkai) megerősítő változatát?

A két legutóbbi kérdést azonban már Veress Károlytól függetlenül tettem fel, mert ő nem erre az (aktualizáló) útra terel bennünket. Hovatóvább, hangsúlyoznom kell, hogy Veress Károly folytonosan arra törekszik, hogy megszabadítson minket attól a látásmódtól, amely Makkai esszéjében politikai diagnózist, netalán az interetnikus viszonyokat megragadó helyzetjelentést azonosít. Ez a tény pedig kritikai alapállást jelent, amely szembefordítja őt más Makkai-értelmezőkkel. Félreértés azért ne essék, ezzel a mondattal nem az aktualizáló olvasatoktól való menekülést regisztráltam. Csak arra irányítottam a figyelmet, hogy az itt bemutatott könyv szerzője számára roppant fontos, hogy megkülönböztesse, ahogy ő mond-

⁴ Megemlítem, hogy a *Nem lehet*ek előzménye a *Hósiesség* című cikk, amely 1935 januárjában jelent meg Budapesten. Ebben arra figyelmeztet, hogy a kisebbség egyre inkább az atomizálódás felé halad, és rá kellene ébrednie, hogy csak „egyetlen magyarság van”. Ezenkívül, a megújulást ebben az írásában sem a politikai, hanem a szellemi szféra felől előlegezte meg.

ja, a „valós aktualitását” és az aktualizációt. A Makkai-problematikumot megértő értelmezés útján a „nem-lehet” ügyét nem redukálhatjuk az aktualizáció gesztusára, és Makkai teljesítményét nem zárhatjuk be az öngazolás gesztusát kivetítő látásmód kereteibe. Veress Károly értelmezésének sarokköve: a vita résztvevői, hogy őt idézzem, „a kisebbségi lét problémáját nem az eredete és alapjai felől, hanem a megélt életben rejlő és kibontakoztatható lehetőségei felől kérdezték, nem filozófiailag, hanem egzisztenciálisan, morálisan és politikailag kérdezték”. Más szóval, a redukтивitásban elmarasztható vita nem a „nem lehet” fordulata, hanem a „hogyan lehet” kérdésére koncentrálódott, ami félreértésnek bizonyult. Veress Károly meggyőződése, hogy a Makkai-vitát félreértés övezi, mert nem egyenlíthető ki a mesterséges jellegű „kisebbségi kategória” és a „kisebbségi sors”. A „nem-lehet” diktuma a kisebbségi kategóriára utal, és nem a kisebbségi sorsot vonja be a látóhatárba. A Makkai-interpretációk más-más beszédrendet testesítettek meg, figyelmen kívül hagyták, hogy a püspök nemcsak földrajzilag, de szellemileg is külső szempontból fogalmazta meg gondolatait, hiszen úgy értekezett választott tárgyáról, hogy a kisebbségi látóhatáron túlra lépett, odaáról szólalt meg. Bizonyos, Makkai Sándor sohasem érvelt anélkül, hogy egész személyét el ne kötelezte volna általa, a szolgálat (sokszor meggondolatlanul használt) fogalmát kívánta átgondolni a kisebbségi problematikum vonatkozásrendszerében: minden bizonynyal ez is magyarázhatta autoritásának titkát. Ugyanakkor itt hatványozottan kell figyelni arra a tényre, hogy a kisebbségi kontextusban milyen feszültségáramlás tapasztalható az egyéni és a kollektív síkok között. Az értelmező a megmaradás transzcendentális követelményéről beszél, ami alternatívánélküliséget teremt a kisebbségi helyzetbe belebonyolódott ember számára: a másként gondolkodásnak, a lehetőségekben való gondolkodás számára nem nyílik esély. Ami nem vonható a megmaradás feltétlen követelménye alá, nem felel meg rendeltetésének, tehát elfogadhatatlan. A kisebbségi kontextusba kényszerűen belebonyolódott ember szerepkörök összefüggésében tűnik fel, folyton fennáll a veszély, hogy belerögzül a szimbolikus realitásból adódó funkciókba. Mindez még inkább Makkai felé mutat, hiszen az ő mérvadó személyisége minta, normateremtő magatartása példaállítónak, szimbolikus jelentéseket közvetítőnek bizonyult. Pontosabban, Makkai személye a kisebbségi önértelmezés szimbolikus helyét foglalta el, benne a „kisebbségi megmaradás” és helytállás transzcendentális értékeinek kellett megtestesülniük. Jellemző tény, hogy Makkai a püspökségről való lemondást közügynek tekintette, viszont a Magyarországon való letelepedést magánügynek minősítette. Ennélfogva, nem mellőzhető, hogy Makkai kapcsán mindig is a kisebbségi lét lehetősége forgott kockán. Veress Károly értelmezésében a kisebbségi világ a túlfeszített moralizálás

tere, mert minden cselekvés vonatkozásában az általános jellegű erkölcsi követelményt működteti. A megmaradás, mint transzcendentális követelmény nem engedélyezi a lehetőség kibomlását, ami a szellemi teljesítmények kapcsán is megnyilvánul: a másként gondolkodásnak nincs esélye. Talán itt pillanthatjuk meg legélesebben, hogy a paradoxonok mennyire ránehezednek Makkai gondolkodásmódjára. Hiszen a megmaradás transzcendentális síkra való helyezése, nem utolsósorban éppen a *Magunk revíziójából* olvasható ki. Hogyan vonja ki magát a szimbólumértékű áldozat hatalma alól, hogyan térhet ki az áldozatvállalás ethosza által affirmált értékek elől, amelyek létrejöttéhez saját maga járult hozzá? Egy dráma körvonalai bontakoznak ki előttünk, tehát: egyfelől ott van az eredendően másként gondolkodó Makkai, másfelől ott áll a kisebbségi szimbolikus realitás, amelynek jelentései túlmutatnak az egyéni síkon, és állandó konfliktusban állnak az egyéni jelentéskontextusokkal. Egyfelől ott fénylik a személyes egzisztencia dinamikája, másfelől ott van az erkölcsi példa, a szimbolikus referencia strukturális helye, amely konstitutív erejű a kisebbség szempontjából. Egyfelől ott tapasztaljuk a másként gondolkodást célzó Makkait, másfelől ott kell látnunk a másként gondolkodást maga mögött hagyó Makkait. A püspök már a kezdeteken is másként gondolkodóként lép fel, így a *Magunk revíziójában*, amelyben a kisebbségek világhivatását mérlegeli, egyúttal olyan kritikai szellemet, önkritikai reflexivitást, egyetemességre célzó gondolkodásmódot juttat érvényre, amely mindenképpen figyelemre méltó. Makkai életútjában természetesen felismerhetőek a töréspontok, de a cezúra nem a *Nem lehet*, hanem már a harmincas évek elején tetten érhető, nevezetesen éppen a *Magunk revíziójában*, ahol már megnyilvánul a hagyományos transzszilvanizmussal szembeni distanciája. Hiszen a szerző ott nem a kisebbségben való megmaradás programjának ad hangot, hanem a „lelki magyar nemzet” kivetítését szorgalmazza. A *Magunk revízióját* és a *Nem lehet* álláspontját a válságérezékelés tartja egybe, amely sokkal több, mint egy negatívumköteg rögzítése, valójában a válságban való lét sajátos aspektusairól van szó. Ismét kerüljük el a félreértéseket, ugyanis nem arról szólunk, hogy a *Magunk revíziója* és a *Nem lehet* között nem fedhetünk fel különbségeket. Nem tagolatlan folytonosságot kell itt látnunk. Hiszen az előbbi esszében a kisebbségek lehetőségeinek világszinten való taglalása jut előtérbe, az utóbbiban a magyar nemzetrés szerepel, mint a nemzeti kibontakozás fő hordozója. Nos, az ebben a könyvben tapasztalható interpretáció szerint a két esszében a kisebbségi egzisztencia két egymásba kulcsolódó dimenziójával találkozunk, amelyek azonban nem vezethetők le egymásra. Először van a kisebbségi, majd a magyar nemzeti létezés. A kettőt az önmegtartás fogja össze, amely egyfelől kényszer, másfelől kötelesség. Ugyanis, ha az egzisztencia felől közelí-

tünk, akkor a kényszert kell tapasztalnunk. Amennyiben viszont a „transzcendencia” nézőpontjából tekintünk szét, úgy ott van a morális kötelesség. Márpedig a kettő együtt a kisebbségi létezés sodrásában nem más, mint az eleven paradoxon. Makkai életpályáját ezért nem a törésvonalak megrajzolásával, hanem az életébe/művébe beékelődő paradoxon felismerésével kell bemutatnunk: kezdetben látjuk a kisebbségek világhivatásának gondolatát, amit a magyarországi magyar nemzet kapcsán is érvényesíteni kell, hiszen a kisebbség a lelki erőfeszítéssel különb lehet, mint a politikai nemzet, majd azt az okfejtést látjuk, hogy a magyar szellemi nemzet különb lehet, mint a politikai Európa. A kettő együtt: Makkai paradoxona, a paradoxon mint kisebbségi sors, egyúttal a modern Európából sarjadó paradoxon, amelynek tudatosítása sokkoló, hiszen feloldhatatlansága már-már elviselhetetlen. Makkai azonban mégsem drámai jelentésekkel kívánja körülövelni a kisebbségi létezést, mégha tudja is, hogy a kisebbségi lét olykor drámai szituációkat teremt. Márpedig, ahogy Veress Károly fogalmaz, „az ő helyzetében csak egy olyan érv mentesíthet a feltétlen erkölcsi felelősség súlyától, amely maga is feléri a tett erkölcsi horderejének mértékét... Makkainak [...] egy külső erő áldozatának kell lennie, amelynek a kisebbségi létet romboló hatása ekképpen is igazolást nyer”. A dráma tehát egyszerre megy végbe Makkaiiban és a kisebbségi önértelmezésben, ha úgy tetszik, a „kisebbségi tudatban”, amely a püspök személye révén minduntalan önmagával szembesül. Makkai személyének az a szimbolikus funkció adatott, hogy feloldja a kisebbségi élet mélyén rejtőzködő paradoxonokat, holott éppen az ő személye testesítette meg a paradoxont. A kisebbség belső dimenziója, hogy szimbólumok, szimbolikus cselekvések után áhítozik, e csillapíthatatlan igény vetül rá Makkai személyére. Csakhogy ez ütközik Makkai meggyőződésével, amely a szimbolikus valóság és a személyes egzisztencia létező, de tagolt egységét vallja. Ez a gondolata hivatott hidat képezni azon állítása felé, hogy a kisebbség ne szimbólumokat keressen, hanem olyan személyiségek számára teremtsen kereket, akik problémamegoldó kapacitásokkal rendelkeznek.

Veress Károly tudva, kutatva, mérlegelve forgatja e kérdéseket, minden oldalról szemügyre veszi őket, és a hagyomány életét leheli beléjük. Ő nemcsak értelmező, esetében az értelmezés folytonos önvonatkozása játszódik le előttünk, a kortárs filozófiai hermeneutika távlatából tekint szét, és annak teherbírását fontolgatja. Nem igazságot kívánt szolgáltatni, de kritikát gyakorolt a Makkai-jelenséget megragadni igyekvő értelmezési minták felett. Valójában az *Egy létparadoxon színe és visszája* szerzője a Makkai-diskusszióban sajátos értelmezői helyet metszett ki magának. Egyszóval, Veress Károly a kisebbségi magyar léttörténetről gondolkodva filozófiai könyvet írt a kisebbségi problematikumról Makkai Sándor kap-

csán. Ő Makkai tevékenységét elsősorban egy hermeneutikai veretű, alkalmazott, eredendően gyakorlati filozófia szemszögéből kívánta elemezni. Meg volt győződve arról, hogy a Makkai-jelenséget nem lehet alárendelni talmi vigaszt nyújtó sablonoknak.

A Makkai-féle gondolkodás gyűrődéseit ugyanis nem lehet kisimítani a paradoxonokat kiiktató, kiszűrő beállítottsággal. A paradoxonok legbensőbb karakterisztikuma, hogy folytonosan elébünk kerülnek, próbára tesznek bennünket, márpedig ha a kisebbségi létezés mélyén paradoxonok rejlenek, akkor csak azt tehetjük, hogy értelmezési perspektívákban enyhítjük az ellentétek közötti feszültséget, reményszerűen felcsillantunk valamit, ami nem ragadható meg a formális logika segítségével. Ezt kell hermeneutikai nyitásként értelmeznünk. A kisebbségi létben egymásba kapaszkodik a létezés faktuma és a létezés emberi körülményrendszere, ezért azzal a megállapítással kell élnünk, hogy a kisebbségi létezés egyszerre élet és kategória, egység, ellentmondás, a lehetőségek kizárása és megélése.

Bántó félreértés lenne, ha valaki e könyv spekulatív hangolásában a politikai/gazdasági kérdések alóli kitérés veszélyét latolgatná. Ráadásul, a könyv az értő olvasó számára erőteljes kritikai távlatokat nyújt. A kisebbség mint kategória azt a negatívumot látatja, hogy a kisebbségi létezésbe belebonyolódott ember alárendelődik a kategóriák által támasztott determinációknak. Ez az egyszerűnek tűnő megállapítás kritikai üzenetet képez a jelenlegi állapot vonatkozásában is. Végül is, nemcsak az a tény került itt szóba, hogy filozófiai perspektívából is lehet szót ejteni a kisebbségi létezés horizontjáról, érvelésének lényege ennél erőteljesebb, és a következő kritikai célzatú kijelentésben foglalható össze: elengedhetetlenül fontos, hogy a filozófia felől közelítsünk a kisebbségi világok felé. Ennek hiányában létezésünk legfontosabb dimenziói maradnak homályban.

